

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а
на здобуття ступеня вищої освіти "бакалавр"

**на тему: «Образ мусульманського населення
в творчості Т. Г. Шевченка: історичний аспект»**

**«The image of the muslim population in the works
of T. G. Shevchenko: historical aspect»**

Виконала: здобувачка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Освітня програма: історія та археологія
Глушкова Ксенія Олегівна

Керівник д.і.н., проф. Бачинська О. А. ____

Рецензент к.і.н., доц. Серета О.Г. ____

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2025 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1
протокол № __ від _____ 2025 р.
Оцінка

_____/_____/____

(за національною шкалою, шкалою

ECTS, бали)

Завідувач кафедри

(підпис) Бачинська О.А.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис) Бачинська О.А.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Османський колорит в образотворчому мистецтві Тараса Шевченка.....	9
1.1. Видання «Живописна Україна» 1844 р. і «Дари в Чигирині 1649 р.».....	9
1.2. Живописні композиції «В гаремі» та «Турок з одаліскою»: історія створення та образи.....	18
Розділ 2. Образ мусульман-казахів в роботах періоду заслання Тараса Шевченка.....	21
2.1. Чоловічі образи казахів, створені під час перебування в Оренбурзької фортеці 1847-1850 роки.....	21
2.2. Казахське населення в образах, створених Тарасом Шевченком у Нопетрівській фортеці	29
Розділ 3. Образ мусульман в літературній творчості Тараса Шевченка.....	40
3.1. Образ Османської імперії в період боротьби з козацькими керівниками.....	40
3.2. Народи Кавказу та Казахстану у творах Тараса Шевченка.....	44
Висновки.....	50
Список використаних джерел та літератури.....	53
Додатки.....	60

ВСТУП

Російсько-українська війна та анексія Криму у 2014 році наблизили український і кримськотатарський народи, встановивши між ними тісну взаємодію. Сьогодні на фронті вони разом відстоюють незалежність: українські підрозділи пліч-о-пліч з підрозділами кримських татар. Цей союз має історичне підґрунтя, адже і під час Української революції 1917–1921 років обидва народи прагнули здобути власну державність. У процесі цієї спільної боротьби формується нове бачення ролі мусульман, їхньої історії та внеску в українське суспільство. У ХІХ столітті українське сприйняття мусульман було неоднозначним. Одним із митців, хто звертав увагу на життя мусульманських народів, був видатний український поет і художник Тарас Григорович Шевченко. Він залишив значний слід не лише в українській, але й у казахській культурі. Тарас Шевченко провів десять років на засланні в Казахстані за наказом царської влади. Цей період був одним із найважчих у його житті, проте одночасно став надзвичайно продуктивним для творчості. Під час заслання він глибше розкрив свій талант, створюючи поетичні і художні твори, які яскраво відображали побут та культуру казахського народу.

Отже, вивчення спадщини Тараса Шевченка у контексті Казахстану є надзвичайно *актуальним*. Це дозволяє відкрити нові аспекти історії, культури та сучасного суспільства, сприяючи культурному обміну та поглибленню взаєморозуміння між народами.

Мета роботи полягає у вивченні та аналізі зображення мусульманського населення у художній та літературній творчості Т.Г. Шевченка в історичному аспекті.

Для вирішення мети необхідно розв'язати наступні завдання:

- схарактеризувати джерела та літературу;

- вивчити історичні підстави створення «Живописної України» та офорта «Дари в Чигирині» з зображенням посла Османської імперії;
- проаналізувати створення образів мусульманських народів у період перебування Тараса Шевченка в засланні в Оренбурзькій фортеці (1847-1850);
- дослідити образ мусульманського населення, що був створений Тарасом Шевченко в Новопетрівській фортеці (1851-1857);
- показати характер боротьби з Османською імперією у ранніх творах Тараса Шевченка «Іван Підкова», «Гамалія»;
- визначити образ мусульманського населення в літературній спадщині Тараса Шевченка «Назар Стодоля» та «Кавказ».

Об'єктом роботи є образи мусульман у творчості Тараса Шевченка.

Предметом дослідження є процес відображення Тарасом Шевченком образів мусульманського населення під час створення образотворчих та літературних творів, їх історичну складову.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1844-1857 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена виникненням та реалізацією ідею створення «Живописної України» та офорту «Дари в Чигирині». Верхня межа – завершення заслання поета та створення літературних творів з відображенням образів мусульманського населення.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі сучасної України та Казахстану, які у першій половині XIX ст. входили до складу Російської імперії.

Методи та методологія роботи. Під час написання кваліфікаційної роботи були використані наступні методи наукового дослідження та аналізу: метод класифікації, що використовували для вивчення історіографічної та джерельної бази, за допомогою нього ми поділили наші джерела та історіографію за тематичними групами; історико-порівняльний метод, дав нам можливість проаналізувати та зіставити образи мусульманського населення, створені в різних періодах заслання Т.Г. Шевченка і за різною тематикою;

описовий метод, допоміг дослідити історичну ситуацію в Казахстані під час перебування там Т. Г. Шевченка; біографічний метод, дав можливість визначити основні періоди життя та діяльності Тараса Шевченка та охарактеризувати їх. Також були застосовані методи аналізу, узагальнення та хронологічний метод.

Кваліфікаційна робота написана в межах методології неопозитивізму, яка дає можливість розкрити тему, спираючись на вивчення подій минулого через розгляд подієвої історії та використовуючи сучасні підходи до аналізу історичних джерел та історіографічних творів.

Апробація результатів дослідження відбулась у вигляді доповідей на наукових конференціях різного рівня: на Всеукраїнській конференції з історії України для студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» (березень 2024 р.), 80-й студентській щорічній звітній конференції Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (квітень 2024 р.), на XII Міжнародній школі ісламознавчих досліджень у 2024 році в Стамбулі (Туреччина), а також перемогла на конкурсі студентських робіт з історії України (квітень 2024 р., Одеса).

Структура кваліфікаційної роботи підпорядкована реалізації основних наукових завдань. Історіографія, обраної для дослідження тематики досить обмежена і фрагментарна. Перша група робіт, що присвячена розробкам творів Тараса Шевченка в засланні, переважно представлена мистецьким аналізом технік, які використовував митець. Цей аналіз був докладно викладений в «Шевченківській енциклопедії» та «Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах», де останні чотири томи презентують його живопис та графіку з 1830 по 1861 роки [47; 52-57]. Друга група робіт, присвячена характеристиці творів вміщених в «Живописна Україна» та аналіз історії їх створення, історичних аспектів, що використовував Тарас Шевченко, зокрема для створення та описання картини «Дари в Чигирині». Перш за все, серед цієї групи треба відзначити роботи Л. Владича, З. Сироти, В. Сироти, О.

Надточій, О. Мельник [32; 44-46]. В статті О. Мельник запропонована дискусія щодо історичних джерел, які використав Тарас Шевченко для створення та описання картини «Дари в Чигирині». В публікації доведено, що головним твором на який орієнтувався на роботу М. Маркевича «Історія Малоросії» [44, с. 367-377]. Третя група робіт, стосується праць з перебування поета в засланні та виокремлення мусульманської складової в тематиці живописних творів Шевченка. Зокрема, це твори Беісова Т., Кралюка П., Кравченко С., Мастерова С. [30; 37; 38-39; 41]. Так, наприклад, Т. Беісов у нарисі «Т.Г. Шевченко в Казахстане», виданому ще 1952 року в Алма-Аті, зазначав, що Тарас Шевченко протягом десяти років відбував політичне заслання на території Казахстану. Він одним із перших почав писати російською мовою про казахський народ, а також став першим художником, який у своїх численних малюнках відобразив побут і соціальну реальність казахів [30]. У роботі також здійснено аналіз творів самого Шевченка, де описуються як Казахстан, так і його народ. П. Кралюк звертається як до літературної спадщини Тараса Шевченка, де змальовані образи мусульманського населення, але й підкріплює свої висновки аналізом живописних творів, створених в Казахстані [39]. Четверта група робіт характеризує створення літературних поезій Тараса Шевченка, де змальована, здебільшого, характеристика персонажів творів «Іван Підкова», «Гамалія», «Кавказ» та інші. До аналізу цих творів зверталися не лише філологи, літературні критики, але й історики – В. Щербак, М. Федун, автори колективної монографії «Художній світ Тараса Шевченка: рецепція тексту і підтексту : монографія» [49; 50; 58]. Зокрема, В. Щербак розглядає образи запорозьких козаків, що боролися з мусульманським світом і таким чином, опосередковано, дає образ цього світу [58].

Джерелами для написання роботи стали різні за характером та формою матеріали. Першу групу джерел складають живописні твори Тараса Григоровича Шевченка, які відображають образи мусульман. Більшість таких

малюнків були створені на засланні художника та поета у 1848-1857 роках. В цих малюнках відображені казахські чоловіки, жінки та діти, які займалися своїми повсякденними заняттями. Однак деякі з малюнків відносяться до більш раннього періоду, зокрема «В гаремі» та «Дари в Чигирині». Ці всі роботи вміщені в різних виданнях зібрань творів Т.Г. Шевченка [1-2; 21;22]. Друга група джерел це літературні поезії Т.Г. Шевченка «Назар Стодоля», «Іван Підкова», «Гамалія», «Кавказ», що відображають мусульманські образи. Ця група має декілька напрямків – це відображення османської складової, як загрози з боку імперії в попередні історичні періоди та казахську тематику, яка відображає їх побут, фольклор, міфологію [14; 15; 16; 20; 22 тощо]. Третя група джерел являє собою різноманітні матеріали з життя та творчості поета: листи, об'яви, спогади [3-9; 27; 34]. Зокрема, важливим документом про перебування Тараса Шевченка на засланні був його «Щоденник», де поет записував не лише щоденні події, але й зміст своїх малюнків та поезій. Серед цієї групи документів значним комплексом є листування Тараса Григоровича з різними відомим діячами того часу: істориком Олександром Бодянським, Варварою Репніною, з польським активістом, засланим в Казахстан Броніславом Залеським та іншими. Цікавим документом є об'ява Тараса Шевченка про наміри видавати «Живописну Україну» з детальним змістом майбутньої серії [7].

Отже, кваліфікаційна робота має достатньою кількістю джерел та літератури для розв'язання визначених дослідницьких мети та завдань.

Структура роботи має наступні складові: вступ, три розділи, що розділені на шість підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки. Вступ роботи має визначення актуальності теми, сформульовані мету та завдання, об'єкт та предмет дослідження, характеристику використаних джерел та літератури. Перший розділ роботи присвячений характеристиці образів мусульман, пов'язаний з історичними традиціями Османської імперії. В ньому аналізується історична основа цих

образів у ранніх художніх творах Тараса Шевченка «В гаремі», «Турок з одаліскою» та «Дари в Чигирині». Другий розділ роботи розглядає живописні твори Тараса Шевченка, присвячені зображенню образів казахів-мусульман під час його заслання у 1847-1857 роках. Розглянуто основні художні композиції, визначено їхнє змістовне навантаження, історичні обставини їх створення та особливості зображення. Третій розділ характеризує літературну спадщину поета, де наявні образи мусульман Османської імперії з якими борються запорозькі козаки, а також схарактеризовані образи казахів в поезіях Тараса Шевченка. У висновках сформульовані основні результати до аналізованих документів та літератури. У додатках презентовані основні живописні твори Тараса Шевченка, де присутні образи мусульманського населення і, які досліджувались у кваліфікаційній роботі.

РОЗДІЛ 1

ОСМАНСЬКИЙ КОЛОРИТ В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тарас Шевченко є не лише геніальним поетом, але й видатним художником. Його роботи створили значну мистецьку спадщину, вони відображають природу, побут та образи людей першої половини XIX ст. Серед його не лише портрети виданих постатей свого часу, таких як Михайло Максимович, Варвара Репніна та інші, але й образи простих людей свого часу, в тому числі й мусульманського населення, з ним Тарас Шевченко прожив нелегкі роки заслання. Невелика частина творів Тараса Шевченка містить історичну тематику з зображенням послів Османської імперії.

1.1. Видання «Живописна Україна» 1844 р. і «Дари в Чигирині 1649 р.». У 1843 році, після 14 років навчання в Петербурзі, Тарас Шевченко їде до України разом з Євгеном Гребінкою. Його шлях пролягав через Білорусь і далі до Качанівці, куди він був запрошений власником маєтку, відомим меценатом і покровителем митців Григорієм Тарнавським. До кінця травня Шевченко прожив у Качанівці, виїжджав у сусідні населені пункти, зокрема в Сокиринці – маєток П. Скоропадського, села Пальчики, Дігтярі, Іваниця, Іржавець, Ічня, Батурин, Власівка. З Качанівки поет виїхав до Києва через Прилуки, Пирятин, Переяслав, Бровари. В Києві відбулось знайомство Тараса Шевченка з письменником Пантелеймоном Кулішем. Потім поет перебував у своєму селі Кирилівці, а далі в маєтках Є. Гребінки, Т. Волховської, О. Капніста і приїхав до Яготина, де познайомився з Варварою Репніною.

Подорож Тараса Шевченка не обмежилася лише Чернігівщиною та Київщиною. У вересні він вирушив на Запорозжя, його маршрут пролягав через Звенигородку, Шполу, Черкаси, Чигирин, Новогеорґіївськ, Павлишинськ, Верхньодніпровськ, Катеринослав, Канцеропіль, Нікополь і

Покровське. Обов'язковою зупинкою стала й острів Хортиця. Про цю поїздку Шевченко згадував у листі до кубанського письменника Якова Кухаренка у 1844 році: «Був я уторік на Україні – був у Межигірського спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав...» [55, с. 92]. Після цих мандрівок Шевченко повернувся до села Березань, де познайомився зі славетною бібліотекою Платона Лукашевича. У жовтні 1843 року він зупинився в маєтку Осипа Афанасьєва-Чужбинського. Звідти знову поїхав до Яготина, час від часу відвідуючи такі місця, як Березова Рудка, Ковалівка, Андріївка, Пирятин і Лубни. У період перебування в Яготині довкола Шевченка сформувалося літературно-мистецьке середовище. Особливу роль у ньому відіграла Варвара Рєпніна, яка не лише добре зналася на літературі, а й сама писала. Серед представників цього культурного кола були Псьол – Тетяна Псьол, сестра Варвари – Єлизавета, її брат Василь, Олексій Капніст, лікар Микола Фішер, Марія Селецька та інші [55, с. 92].

Наприкінці січня 1844 року Шевченко перебував у Києві, де на Подолі тривав Контрактовий ярмарок. Це була масштабна подія, що збирала величезну кількість людей з усієї України. В той час у Києві також проходили театральні вистави за творами Шекспіра, Гоголя, Котляревського та Квітки-Основ'яненка. Відомо, що під час таких ярмарків у Києві зустрічалися декабристи та польські революціонери. У цій подорожі Україною Шевченко зав'язав нові знайомства. Серед його нових друзів були Віктор і Михайло Закревські, Яків і Сергій де Бальмени, Микола Маркевич і Василь Білозерський. Надзвичайно значущою стала зустріч із професором Київського університету Михайлом Максимовичем. Ця знайомість дала поетові багато нового. Ще раніше в Петербурзі Шевченко ознайомився з творчістю Михайла Максимовича, зокрема його збірки українських народних пісень. Під час безпосереднього спілкування з ним поет отримав чимало важливої історичної інформації, що стала в пригоді для створення задуму альбому офортів «Живописна Україна», який мав глибокий історичний контекст. На початку

лютого 1844 року Шевченко залишив Київ і вирушив до Петербурга через Москву. Дев'ятимісячне перебування в Україні завершилось. Хоч і короткий, цей період був насиченим важливими подіями та відкриттями для митця. У лютому він прибув до Москви, де ближче познайомився з істориком і письменником Осипом Бодянським – професором Московського університету, славістом і фольклористом [55, с. 81-111]. Саме йому вже в травні 1844 року Тарас Шевченко повідомив про свій задум створити серію офортів: «...Я хочу малювати нашу Україну... Я нарисую її в трьох книгах: в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій – сучасний побут, у третій – історія...» [56, с. 36]. Шевченко надіслав одну з замальовок і той йому відповів, що: «Лучче придумати і, як бачу з першого куншту, що його Ви послали мені, кращого не можна й придумати, як оце теє, що Ви робите. Помагай Вам, Боже, на щастя і на славу нашому козацтву! і далі, Дякую Вам за «Судну Раду»... Дивлюсь раз по п'яти, по десяти в одну годину і не надивлюся: таке ласе і солодке, бо наше, не чуже...Гарно козаче земляче, дуже гарно» [6, с. 24]. Про намір видати «Живописну Україну», її програму Тарас Шевченко писав наприкінці липня 1844 року і Варварі Рєпніній, а вона повідомила це, відповідно в листі до Глафіри Псьол: «Я отримала сьогодні гарного листа від Шевченка... Шевченко зробив величезну працю: «Живописна Україна». Це будуть гравюри, ним виготовлені, із текстами відомих письменників; всі вони будуть поділені на три категорії: пейзажі, визначні за своєю красою або історичними спогадами, потім зображення національних вдач і, нарешті, історичні сюжети. Він хоче [щоб ми] скористалися виборами, щоб зробити підписку; таку пораду дав йому Григорович. Щорічно виходитиме 10 естампів і ціна за рік буде 5 руб. сріблом. Ця справа займе два роки...» [переклад автора за текстом: 29]. Варвара Рєпніна підтримала поета і просила його надіслати їй програму видання: «...отримавши Ваш лист, я часто молилась за Вас або, краще сказати, за успіх Вашої справи»....«Потрібно обов'язково Вам надіслати мені дві програми Вашої

«Живописної України», щоб була змога почати передплату під час виборів у Полтаві і в Чернігові у вересні і жовтні» [6, с. 22, 25].

Про наміри створити таку серію та її розповсюдження Тарас Шевченко подав об'яву в газету «Северная пчела» в серпні 1844 року: «Призначення всіх витончених мистецтв – представляти погляду чи уяві краси та жахи природи, життя держав та побут приватної людини, силу пристрастей та події, що вражають душу або наповнюють нас почуттям тихим та безтурботним. Пустелі Америки, береги Рейну, спекотне небо Італії, в картинах, захоплюють уяву, і ми, втрачаючи відчуття часу та простору, витаємо в краях далеких, живемо життям минулих століть. Можливо, це один із відблисків душі, споконвіку вічної та діяльної, але відблиск цей живий, Божественний: він доводить, що людина – громадянин світу і що все високе, все витончене знаходить відлуння у душі його. Що ж сказати про те, коли одного погляду достатньо, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, що яскраво відокремилися зі звичайного побуту землі, де ми почали жити і відчувати! Подвиг досягти цього великий, а посильне до того сприяння має становити наш обов'язок. Виконаний цього переконання, відомий та улюблений поет-живописець Т.Г. Шевченко зважився розпочати видання, назване ним «Живописною Україною»... . Естампи гравіровані будуть на міді, шириною шість і висотою п'ять вершків... «Живописна Україна» продаватиметься: у С. Петербурзі, в магазинах Ольхіна, Іванова та Прево; у Москві, у конторі «Москвитянина»; у Києві, Харкові, Одесі та Варшаві» [переклад автора за текстом: 2]. Повідомлення про видання «Живописна Україна», було надруковано також у газетах «Русский инвалид», «Литературная газета», «Tygodnik Petersburgski», «Прибавления к Харьковским губернским ведомостям» [29]. Шевченко повідомляв, що вже готові чотири роботи: «1) Вид у Києві; 2) Мирську сходку; 3) Зміст відомої казки: «Солдат та Смерть»; 4) Принесення від трьох держав дарів Богдану та українському народу у 1649 році» [7].

Тарас Шевченко планував створити три альбоми, проте за браком коштів був надрукований лише один, куди увійшло лише шість естампів під дещо іншими назвами: «У Києві», «Видубецький монастир», «Судна рада», «Старости», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року» [1; 54, с.36-38]. Малюнки Шевченка зроблені ним під час подорожі, виконані олівцем чи тушшю, стали основою видання. У одному листі він зазначав, що «навіть якби Україна була найбіднішою країною на землі, її красою неможливо було б не захоплюватися. За словами Шевченка, любов і гордість за рідну землю – це обов'язок кожного українця» [46, с. 92]. Саме тому він взявся за цей масштабний проєкт. Всі роботи виконані технікою офорт, як зазначалось вище. Ця серія стала важливим кроком у розвитку офорта в українському мистецтві. Офорт, як засіб графіки, вимагав складної техніки роботи з металом та агресивними хімічними речовинами. Саме через це багато художників не бралися за таку техніку. Однак рішення Шевченка створити серію робіт в цій техніці стало сміливим і новаторським для того часу, адже в той час в Академія мистецтв використовували класичну різцеву гравюру. Вивчаючи офорт, Шевченко звертався до творчості Рембрандта, чиє мистецтво найбільше відповідало його прагненню до реалізму.

Спочатку планувалось, що «Живописна Україна» або «Мальовнича Україна», як її почали ще називати, хронологічно буде мати офорти від заснування Києва, але потім Шевченко скоротив період. Як зазначалось на обкладинці альбому мали бути презентовані «найважливіші події від Гедиміна до знищення Гетьманщини». З них першу серію робіт мало бути присвячено гетьману Богданові Хмельницькому, а другу – історичним подіям XVI – XVIII ст.: «Сава Чалий», «Іван Підкова у Львові», «Павло Полуботок у Петербурзі», «Семен Палій в Сибіру». В першій серії було створено лише [44, с. 376].

Однією з центральних офортів цього першого видання стала робота «Дари в Чигирині», де зображено посла Османської імперії (див. додаток А). Під офортом було зроблено гравіювання назви українською та французькою

мовами Тарасом Шевченком. Кожна робота супроводжувалась текстом. Раніше Т. Шевченко писав Олександрю Бодянському, з проханнями надати історичні тексти до офортів, а також звертався П. Куліша і П. Грабовського «працювати над текстом про сучасний побут». Проте О. Бодянський відмовився, обґрунтувавши це своєю зайнятістю, П. Куліш теж відповів офіційно стримано [53, с. 233; 6, с. 33]. Останні дослідження свідчать, що тексти до своїх робіт і в тому числі до офорта «Дари в Чигирині» Тарас Шевченко робив під впливом «Історія Малоросії» Миколи Маркевича [44, с. 375-381].

Питання використання історичних джерел Тарасом Шевченком у створенні офорта «Дари в Чигирині...» досліджували багато різних вчених. О. Мельник підкреслювала, що сюжет цієї роботи художника, всупереч усталеним припущенням, не обмежувався лише впливом «Історії Малоросії» Миколи Маркевича. Вона звертається до думки М. Марченка, який зазначав, що творчість М. Маркевича істотно вплинула на формування історичних поглядів Тараса Шевченка. Ретельний аналіз історичної основи, яку використовував Тарас Шевченко, сприяє доповненню сприйняття його літературно-художньої спадщини, зокрема в контексті «Живописної України». Фахівці з мистецької творчості Шевченка наголошують на тому, що у своїх роботах він досягав високої точності зображення історичних деталей, зокрема це стосується таких елементів, як картини Мамая. У цьому контексті обговорювана тема здебільшого зводиться до питання історичної достовірності. Зокрема, вважається, що в малюнках та офортах на тему діяльності гетьмана Богдана Хмельницького Шевченко відтворив події з повною історичною відповідністю. Як зазначалося одним з дослідників, мистецька спадщина Кобзаря, навіть, може слугувати надійним джерелом для вивчення української історії. Однак слід зауважити, що в інтерпретаціях окремих аспектів історичної складової у Шевченка, точаться дискусії. У розгляді офорта «Дари в Чигирині» дослідник Л. Владич вказує на

використання широкого спектра джерел: від «Історії Русів» до літописів, народних дум і пісень. На думку Владича, основою для Шевченкового твору стали події перемоги під Пилявцями та триумфального в'їзду гетьмана Богдана Хмельницького до Києва 1649 року. Автор також згадує історичний момент прибуття послів до Чигирини від московського царя, посилаючись на «Літопис» Самовидця, який, імовірно, був доступний Шевченкові під час його перебування у Москві в 1844 році у О. Бодянського. Владич акцентує увагу на тому, що художня інтерпретація Шевченка не завжди була абсолютно точною: наприклад, митцем було поєднано події та персонажів, які в реальності існували у різний час і за різних обставин [32]. Замість великих посольств від різних держав Шевченко зобразив окремих послів у спрощеному складі. Тарас Шевченко у своїй інтерпретації помилково перетлумачив події 1654 року у Переяславі як такі, що мали місце у Чигирині 1649 року, що викликало певну плутанину з датами. Водночас автор «Історії Русів» відносить описані події до 1650 року. Однак ці події відбувалися 19 – 22 лютого 1649 року. Зокрема М. Маркевич зазначав, що «зухвалі статті, надіслані сеймом Хмельницькому, були пристойнішими за переможців, ніж переможених», тим більше, що в цей самий час посли всіх сусідніх держав: «багато татарських володарів, турецький султан, австрійський імператор і цар московський, прислали Богдану Хмельницькому «подарунки і поздоровлення» [40, с. 214, 226]. Це пояснення частково нагадує рядки з «Історії Русів», де описується приїзд послів до Чигирини. Однак Тарас Шевченко створив самостійне, глибоке філософське переосмислення історичних подій. У назві офорта він чітко зазначив місце – Чигирин, і час дії – 1649 рік. Це додатково доводить, що джерелом натхнення для художника слугувала не «Історія Русів», яка датує цю подію травнем 1650 року, і не «Літопис Самовидця», виданий у 1847 році, через три роки після випуску «Живописної України». Ймовірнішим історичним джерелом можна вважати «Історію Малоросії» Миколи Маркевича. Коментар Шевченка щодо цього

офорту звучить так: приєднувати Богдана «З Константинополя, з Варшави, з Москви прибули послы з великими дарами і народ український, вже вільний і сильний. Султан, окрім великого скарбу, прислав Богдану червоний оксамитовий жупан на горностаєвій підкладці, рукоять княжої порфіри, булаву і шаблю, проте рада (окрім славного лицаря Богуна) присудила об'єднатися з царем Московським» [44, с. 377]. А у праці «Історія Малоросії» М. Маркевича: «Приїхали до Чигирин посланці трьох держав – від султана Осман Ага та Узунь Алі паша Сілістрійський, від царя Василь Бутурлін та князь Прозоровський, від короля та Речі Посполитої канцлер князь Любомирський. Від султана отримав гетьман привітання та подарунки: булатну шаблю, каптан, схожий на мантію з гірськими узліссями, булаву, обсіпану перлами та дорогоцінними камінням; для козаків – сорок мішків зі срібними турецькими левами... Від царя в барилах... привіз Бутурлін скарбницю для війська, а для гетьмана та урядників дороге хутро, косяки парчів та інших матерій... Посол привітав Хмельницького зі Зборівським світом. Князь Любомирський... підніс тонкі сукна, кілька десятків дорогоцінних килимів та поясів – усе, вкрите дорогим килимом, під яким була скарбниця для війська. Три посла запропонували Хмельницькому спадкове гетьманство та заступництво від своєї влади» [40, с. 250-251].

Усі реалії, згадані М. Маркевичем, знайшли своє відображення в офорті Тараса Шевченка. Художник на передньому плані зобразив розкішні дари султана. Проте, попри ці щедрі подарунки, як зазначає Т. Шевченко, рада ухвалила рішення про військовий союз з московським царем. М. Маркевич описав цю подію так: «Чигиринський сейм, не розмірковуючи, з першого разу одноголосно відкинув польське заступництво... Старі і з ними сам гетьман віддавали перевагу Москві одновірній, одноплемінній... Богун і з ним усі молоді не наважувалися на Москву» [44, с. 55]. Особливу увагу необхідно звернути на ще одну деталь, яку важко віднести до подій 1648 року або навіть весни 1649 року. У своїх коментарях Тарас Шевченко зазначив, що послы

прибули з наміром об'єднатися з Богданом Хмельницьким та українським народом. Справді, після Зборівського договору й до часу проведення Чигиринської ради Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства отримали особливі привілеї. Адміністративна, військова та судова влада була передана до рук гетьманського уряду, місцевих козацьких і міських структур. Польща втратила право розміщувати свої війська на цій території, а руський народ зі своїми землями назавжди звільнився від претензій Польщі та Литви. Таким чином, руський народ став підвладним виключно своєму уряду, який обирався «від усіх станів... за стародавніми правами та руськими звичаями». Головою держави та верховним керівником визнавався гетьман; дозволялося утримання сорокатисячного війська козацьких полків, а також охочих і запорожців стільки, скільки їх можливо було зібрати. На той час військові сили Богдана Хмельницького значно зміцніли, а їхнє озброєння стало кращим. На території, звільненій з-під влади шляхетської Польщі, був створений новий адміністративний та судовий апарат. Чигиринська рада суттєво відрізнялася за своєю важливістю від усіх попередніх подій. На неї прибули послы трьох впливових тогочасних держав: «з великими дарами єднати Богдана і народ український» [40, с. 229]. На сеймі в Чигирині, куди за запрошенням гетьмана з'їхалися депутати від станів і народу, розглядалося ключове питання: з ким обирати союз? Цей сейм став надзвичайно важливим та переломним моментом у національно-визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі. Художник розташував учасників зображених подій відповідно до історичних фактів. У центрі композиції сидить російський боярин із впевненістю в успішності своєї місії. Турецький посол, стоячи, очікує на рішення, а його постава передає тривогу й напруження. Польського посла відображено на задньому плані та частково в тіні. Водночас це ні в якому разі не ставить під сумнів Шевченкову позицію щодо оцінки діяльності Богдана Хмельницького в часи створення «Кобзаря». Завдяки глибокому знанню історичних подій художник зміг передати через офорт ідею пошани

до заслуг Богдана Хмельницького – видатного керівника боротьби українського народу.

В подоланні помилкових поглядів на діяльність гетьмана Богдана Хмельницького велике значення відіграло вивчення Тарасом Шевченком «Історії Малоросії» Миколи Маркевича.

1.2. Живописні композиції «В гаремі» та «Турок з одаліскою»: історія створення та образи. До східних сюжетів Тарас Шевченко звертався неодноразово. Один з перших образів описаний в акварельному творі «В гаремі», що створений у 1843 році. Робота, створена Шевченком під час його навчання в Академії мистецтв, демонструє його зацікавлення східною екзотикою, яка приваблювала митця можливістю передати мальовничі сцени зі східного повсякденного життя. Як за сюжетом, так і за стилістикою, малюнок Шевченка співзвучний орієнтальним темам у творчості Карла Брюлова. Через це спочатку його помилково вважали копією роботи вчителя художника. Безсумнівно, інтерес Шевченка до східної тематики міг бути підживлений впливом самого Брюлова. Ймовірно, саме з розповідей учителя про подорож Туреччиною, згаданих Шевченком у повісті «Художник», зародилася ця зацікавленість. Можливо, він також бачив акварель Брюлова «Турецьке кладовище в Скутарі» 1836 року [4; 31, с. 391-395]. У своїй поемі «Гамалія», написаній наприкінці 1842 року, події якої відбуваються неподалік Стамбула, Шевченко пише:

«Дрімає в харемі – в раю Візантія.

І Скутар дрімає [...]

Туркєня дрімала.

Дрімав у харемі ледачий султан».

У цьому сюжеті ми бачимо зображено дружину султана, яка відпочиває та її служницю, що вбрана у традиційний мусульманський одяг. На іншому

плані мусульманський євнух, що задивляється на красуню, його вписано на яскраво означеному будинку мечеті.

Для цієї акварелі Тарас Шевченко зробив три ескізи олівцем. Два з них є в окремих рисах повтором самої картини. Третій ескіз мав дві назви «В гаремі» та «Султан з туркинею». На ескізі зображено літнього султана, який лежить в ліжку, схожий на хвору людину, а біля нього сидить його дружина. Інтер'єр промальований досить слабо [57, № 280-282] (див. додаток Б).

Після заслання Тарас Шевченко знову звертався до східних сюжетів. Зокрема, відомі його етюди та втрачена сепія під назвою «Турок з одаліскою», який існує лише в ескізі. Сам термін «одаліска» походить із турецької культури і означає невольницю, яка обслуговувала жінок у гаремі, виконуючи роль покоївки, а іноді й ставала наложницею султана. Чоловічі портрети у творчості Шевченка, як у офортах, так і в ескізах, вирізняються глибшою складністю порівняно з жіночими. Проте показовим є те, що для митця жінка, яка лежить і спить, виявлялася більш цікавим об'єктом для споглядання та зображення, ніж та, котра перебуває в русі. Це очевидно навіть із його малюнків: помітно, як Шевченкові було непросто органічно поєднати образ оголеної жінки зі східним інтер'єром. Врешті-решт, він буквально «усипляє» її, розташувавши на колінах у пишно вбраного євнуха [57, №103; див. додаток Б]. Цікавими є спогадами про написання цієї роботи, які характеризують персонаж чоловіка-турка в гаремі, як його собі уявляв майстер Шевченко. Певний час учнем художника був Борис Суханов-Подколзін, він неодноразово бачив, хто позував художнику, і навіть сам став постаттю козака в картині Шевченко «Русалки». Зокрема він згадував: «я згадую ще виконання при мені малюнки сепії. Один зображав літнього турка, у вигляді тих, які красуються на тютюнових вивісках, тобто в повній своїй турецькій формі, в чалмі, при кинджалі та чубуке, що сидів, без особливо помітних цілей, поруч з одаліскою. для цієї роботи приходив старий натурник і дуже скромна, майже навіть негарна натурниця» [8, с. 233-234].

На обох малюнках «В гаремі» та «Турок з одаліскою» Шеченко позначив і служників гарему, у вигляді маленьких хлопчиків, які задивляються на жіночу красу. У цих творах можна роздивитися і досить коштовний, гарно оздоблений і детально прописаний художником інтер'єр султанського палацу.

Отже, образи мусульман Османської імперії, що створені Тарасом Шевченко в різні періоди, свідчать про його зацікавленість східною тематикою. З одного боку вони створюють романтичний образ султанського палацу, з іншого показують досить офіційний суворий дипломатичний стиль османського посла до гетьмана Богдана Хмельницького.

РОЗДІЛ 2

ОБРАЗ МУСУЛЬМАН-КАЗАХІВ В РОБОТАХ ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В житті Тараса Шевченка період 1847-1850 років, пов'язаний з перебуванням в засланні в Казахстані. Під час заслання йому не дозволено було писати поезії та малювати. Однак, його безпосереднє керівництво та польські політичні в'язні, що також перебували в засланні сприяли тому, щоб він продовжував малювати та писати. Внаслідок з'явилась ціла низка різних за технікою та змістом малюнків казахів. Вони сповідували мусульманство, що дещо відрізнялось в зовнішньому вигляді від звичного через природні умови проживання та, порівняно нещодавно впровадженою Російською імперією системою духовного управління.

2.1. Чоловічі образи казахів, створені під час перебування в Оренбурзької фортеці 1847-1850 роки. Навесні 1846 року молодий Тарас Шевченко знову прибув у Київ, де й оселився. Того ж року він приєднався до Кирило-Мефодіївського братства – таємної політичної організації. Приблизно в цей же час подав прохання на посаду викладача малювання в університеті, яка була затверджена лише у березні 1846 року. Проте вже у березні 1847 року почалися затримання членів братства, і 5 (17) квітня 1847 року заарештували самого Шевченка. Його було затримано на Дніпровській переправі, коли він повертався до Києва. При ньому виявили збірку поезій «Три літа», яку конфіскували. Шевченка відправили до Петербурга, де його ув'язнили у Третьому відділі імперської канцелярії. За свідченнями очевидців, на допитах він тримався гідно – товаришів не видав, своїх поглядів не змінив і від переконань не зрікся. У в'язниці він провів близько двох місяців, але на суді так і не змогли довести його безпосередню участь у діяльності Кирило-

Мефодіївського братства. Водночас у звіті про осіб, причетних до цієї організації, щодо Тараса Шевченка зазначили наступне: «Шевченко набув між друзями своїми слави значного малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі та небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посіятися і згодом укоренитися думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про [таку] можливість» [34, с. 65-67]. Врешті-решт вирок для Тараса Шевченка був наступний: «Художника Шевченка за написання обурливих і дуже зухвалих віршів, як обдарованого міцною статуєю, визначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус з правом вислуги, доручивши начальству мати найсуворіше спостереження, щоб від нього ні в якому разі не могло виходити обурливих і пасквільних творів» [34, с. 65-67]. Отже, Шевченко забороняли писати вірші та малювати.

Вирок, що був винесений Тарасу Шевченку, фактично став вирокком для прогресивної української культури. Крім наказу вилучити з бібліотек і заборонити продаж, друкованих раніше творів Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша і надалі їх не видавати, вимагалось посилити нагляд за тими діячами, «які здебільшого займаються малоросійськими старожитностями, історією та літературою» [9, с.144]. Керівник п'ятого округу корпусу жандармів поставив вимогу, щоб «наставники» й письменники «міркували якомога обережніше там, де йдеться про народність чи мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не даючи любові до батьківщини переваги над любов'ю до вітчизни, імперії....., щоб усі висновки вчених та письменників хилилися не до піднесення Малоросії, Польщі та інших країн окремо, а Російської імперії, у сукупності [її] народів.....» [9, с. 144].

Тим часом Шевченко перебував уже далеко від столиці. Як небезпечного політичного злочинця, його терміново перевозили до Оренбурга, минувши Москву, Симбірськ, Самару та Бузулук, долаючи маршрут понад 2500 кілометрів. Цю дорогу він подолав за вісім з половиною днів без жодних зупинок. Згодом, повертаючись із заслання через десять років, поет

пригадував: «Інший раз я проїжджаю повз Симбірськ, і іноді не вдається бачити мені монумент придворного історіографа. Перший раз у 1847 році мене провіз фельд'єгер повз Симбірськ. Тоді було не до монумента Карамзіна. Тоді я ледве встиг пообідати в якійсь харчівні, чи, точніше, у шинку. В мені була (як я потім дізнався) екстрена потреба в Оренбурзі, і тому фельд'єгер незручного Тормоза не дрімав. Він мене з Пітера на восьму добу поставив до Оренбурга, вбивши лише одного поштового коня на всьому просторі» [6].

11 червня 1847 року начальник генерал Олександр Толмачов, який тимчасово виконував обов'язки командира Окремого Оренбурзького корпусу, подав рапорт керівнику військового міністерства Василю Адлербергу про прибуття Тараса Шевченка до Оренбурга. У документі було вказано, що він прибув 9 червня [9, с. 40]. Шевченко зазначив у своїх спогадах, що його доставили до міста восьмого червня. Пізніше йому довелося ночувати в передпокої комендатури на підлозі. Ранком поета прийняв комендант Микола Ліфлянд, який направив його в казарми третього Оренбурзького батальйону. Перше враження від Оренбурга частково відображено у його повісті «Близнюки», де містяться численні описи міських пам'яток, жителів, а також природи й місцевості. Під час служби Шевченко був не лише солдатом, а й матросом, активно долучаючись до освоєння мореплавства на Аральському морі. 5 березня 1848 року до Оренбурга прибув капітан-лейтенант Олексій Іванович Бутаков, географ-гідролог, якого назначили керівником експедиції для вивчення майже незвіданого Аральського моря. Разом із Шевченком та іншими учасниками було організовано наукову експедицію до цього регіону [9, с. 41].

У Аральській експедиції Тарас Шевченко брав участь не лише у створенні графічних карт, але й створив унікальні художні роботи. Його твори відзначаються детальною точністю у відтворенні реальності та винятковою романтичністю. Особливо відрізняються ліричністю акварельний пейзаж

«Місячна ніч на Кос-Аралі», який зачаровує своїм неповторним колоритом і майстерністю [54].

Аральська експедиція збагатила Шевченка як митця, вдосконалила його як майстра живопису. В його акварелях – «цілий філософський роман про природу Кос-Аралу». В його пейзажах світ зображено у його єдності, небо не відірване від моря і землі, за ними можна визначати погоду, ними через художні образи Шевченко «відтворює закони природи».

Не зважаючи на труднощі плавання в невідомому Аральському морі, експедиція виконала вражаючий обсяг роботи, пройшовши понад 64 000 квадратних кілометрів морської площі та ведучи наукові дослідження великої ваги. Цій групі довелося першими в імперії розв'язувати морські, геологічні та картографічні завдання, а також вперше науково узагальнити природні дані про Аральське море. Під час свого перебування на кораблі Шевченко створив понад 150 малюнків і нарисів, які наочно демонстрували результати наукової роботи і визналися творами мистецтва. Серед них чисельні образи місцевого населення, Шевченко називав їх казахами або киргизами. Ці народи сповідували іслам з X століття. Однак мандрівники, що описували побут казахів у минулому, зазвичай наголошували на тому, що іслам засвоєний казахами поверхово. Навіть у XIX ст. мусульманство не проникло у життя казахів настільки глибоко, як у здавна осілого середньоазіатського населення. У зв'язку з особливостями побуту – життя в юртах, сезонні пересування, у казахів не було усамітнення жінок від чоловіків. Жінки не закривали обличчя покривалом, юнаки та дівчата мали значну свободу спілкування. На початку XIX століття все більше шаріат замінює традиції так званого тенгріанства. Помітним явищем у минулому столітті було просування татар у казахські степи з метою стати муллами. Зазвичай мулли-татари одружувалися на казашках, тому ставали в степу своїми людьми. У 1832 р. Оренбурзька прикордонна комісія заборонила шлюби казахів з татарами і башкирами, хоча

не створила перешкоду цьому процесу. Цей перехідний період і зафіксував Тарас Шевченко в своїх творах.

На момент приїзду Шевченка в Оренбурзьку фортецю, місцева влада мала достатньо накопиченої інформації про побут та право казахів, що з'явилась у 40-х роках XIX ст., підготовану через підготовку Положення про управління степовими областями. Федір та Михайло Лазаревські, з якими Тарас Шевченко познайомився в Оренбурзі, досить добре знали побут казахів. Федір, наприклад, працював в Оренбурзькій прикордонній комісії. В той самий час оренбурзький гарнізон, де мав служити Шевченко, брав участь у придушенні повстанні в степових районах Казахстану.

Експедиція до Аральського моря тривала з травня 1848 до квітня 1850 року. За завданням О. Бутакова Шевченко створив чисельні акварелі, малюнки, ескізи та зарисовки. Дослідники поділяють твори Шевченка, пов'язані з цією експедицією, на п'ять основних груп: перший етап – сухопутний перехід від Орської фортеці до укріплення Раїм; другий – перше плавання по Аральському морю; третій – зимівля на Кос-Аралі; четвертий – друге плавання по морю; п'ятий – перебування в Оренбурзі. Значна частина натурних замальовок і ескізів, створених під час цієї експедиції, зберігається в альбомах Шевченка за період 1846–1850 років. Загалом до цього періоду належать приблизно 30 акварелей, замальовок олівцем та сепій, що зображують казахів. Сепії – це малюнки сіро-коричневого кольору, виконані фарбою, виготовленою з чорнильних залоз морських каракатиць. У засланні Шевченко створив чудові приклади монохромного живопису, майстерно використовуючи прозорість фарби та найтонші відтінки коричневого кольору [54, с.42].

Вивчаючи образи мусульманського населення в творчості в цей період акцентувати увагу на те, що тут присутні найбільша кількість чоловічих образів. Так, одна з перших акварелей «Пожежа в степу», демонструє характерний побут та одяг казахського населення, чоловіків біля юрти та на

конях, які задивляються на вогонь. Як зазначив один з очевидців експедиції: О. Макшеев: «На другий день після нашого виступу ми бачили вдалині свай, тобто вогонь, пущений киргизами по степу, щоб спалити стару ковилу і дати можливість безперешкодно рости свіжому, і довго милувалися, як окремі спочатку вогники поступово зливалися в безперервні нитки, що супроводжувалися сильною загравою. За бажанням генерала Шрейбера Шевченко намалював аквареллю цю імпровізовану ілюмінацію і подарував йому свій малюнок» [57, №2; див. додаток В]. Інші роботи «Казахи в юрті», «Казахський хлопчик розпалює грубку», «Казахський хлопчик дримає біля грубки», «Казахи біля вогню» демонструють більш детально зображений побут казахів (див. додатки Г, Д). Здебільшого на картинах, що виконані у техніці «сепія» продемонстрований домашні заняття казахів, їх традиційний одяг в степових умовах. Інколи ці картини мали назву пов'язану з іншими сусідніми народами, наприклад з киргизами або калмиками. Вони публікувались з назвами «Калмик в юрті», «Киргиз в юрті», «Киргиз біля грубки», «Хлопчик-калмик спить в юрті біля пічки» та інші. Як писав Тарас Шевченко Варварі Репніній: «Літо проходило в морі, зима в степу, в занесеній снігом джеломейці на кшталт куреня, де я, бідний художник, малював киргизів...» [6, с. 54]. Чоловіки виглядають досить симпатично і життєрадісно. Вони зображені в традиційному головному уборі, мають східний стиль посуду та килимів. На одній з картин «Казахи в юрті» з'являється чи не першій жіночій образ в цей період. Жінка має традиційний мусульманський одяг і займається приготуванням їжі біля великого казана. В іншій публікації картина мала назву «Киргизка за очагом, праворуч чоловік її гріє спину» [57].

Ще однією виразною роботою цього періоду є акварель «Казах на коні» (див. додаток К). На першому плані автор виписав казаха у звичній степовій одежі, але вона дещо відрізняється від попереднього зображеного одягу. Ймовірніше за все казах спостерігає за конями, які паслися неподалік, адже

картина мала ще назву «Пастух на коні». Вершник (пастух) зображений впевненим, бо зайнятий природною господарською справою – конярством.

Тарас Шевченко уважно спостерігав за фольклором місцевого населення. Вважається, що картину «Джангис-агач» під впливом казахської легенди про сокиру, що відобразилось і у відповідному вірші «У Бога за дверима лежала сокира...». Легенда розповідала про те, що один з кайсаків (казах) вкрав у Бога сокиру, однак ця сокира вирубала всі дерева. Як наслідок у цій пустелі залишилося всього одне дерево. Одного разу Шевченко почув під час поїздки Раїмського укріплення: «О пів на перехід я помітив: люди почали відокремлюватися від транспорту, хто на коні, а хто пішки. І все в одному напрямі. Я запитав про причину у башкирського тюря, що їхав біля мене, і він сказав мені, вказуючи нагайкою на темну точку: «Манна ауля агач» (тут святе дерево). Я застав уже навколо нього значний [натовп], з подивом і навіть (так мені здавалося) з благоговінням дивився на зелену гостю пустелі. Навколо дерева і на гілках його навішено побожними киргизами шматочки різнокольорових тканин, стрічки, прядки фарбованого кінського волосся, і найбагатша жертва – це шкіра дикої кішки, міцно прив'язана до гілки. Дивлячись на все це, я відчув пошану до дикунів за їхні невинні жертвопринесення. Я останній поїхав від дерева і довго ще озирався, ніби не вірячи чуду, що я бачив. Я озирнувся ще раз і зупинив коня, щоб востаннє помилуватись на обожнюваного зеленого велетня пустелі. Повіяв легенький вітерець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою. А я, в забутті, як би живій істоті, промовив: «Прощавай», – і тихо поїхав за транспортом, що скрився в пилу» [38]. Цікавим є сприйняття цієї картини автором повісті «Тарас на Аралі» У. Бекбауловим, який передає словами Шевченка єдність думок двох народів: «Тарас упізнав у ньому звичайний собі осокір, які так часто стрічав на Україні. Та думка, що тут росте дерево, яке стрінеш і над Дніпром, дивно перекинулася на одне: і у них, у кайсаків, і у нас, українців, спільне бажання до свободи, і прагнення її...» [37].

В період Аральської експедиції було створено чимало інших малюнків з образами мусульман Казахстану. Серед них акварелі «Форт Кара-Бутак», «Укріплення Іргиз-Кала», «Днювання експедиційного транспорту в степу», «Урочище Раїм з заходу», «Укріплення Кос-Арал взимку», сепія «Казахський хлопчик дрімає біля грубки», в яких досить виразно виписані казахські родини з дітьми в традиційному одязі поблизу юрт; ескізи та начерки олівцем «Казах в юрті», «Казахи», «Казах у шапці», «Казах на верблюді», «Казашка-ткаля», «Казах-вершник», «Група казахів та учасників експедиції на березі Аральського моря», «Постать огрядного казаха», «Казахський бакса» [57, ілюстрації]. Останній малюнок не знайдено, але цікаво, що Шевченко писав А. Лизогубу, в грудні 1849 року: «Шлю вам киргизького Баксу, або нашому Кобзарю». Про баксу (шамана, чаклуна) згадує керівник Аральської експедиції Олексій Бутаков: «...Мені цікаво бачити баксу. Так як аул його був недалеко, то за ним послали, і він з'явився через три дні після вбивства тигра. Сівши на підлогу, бакса витягнув рід скрипки, на якій замість струн були пасма кінського волосся, приготував смичок» [56, с. 72-73].

За поблажливе поводження з Тарасом Шевченком Олексій Бутаков зазнав фінансового покарання, а самого поета заарештували. Попри серйозну хворобу – ревматизм, його було відправлено на гауптвахту для слідства. Наказ про участь у науковій експедиції скасували, і так черговим ув'язненням завершився цей період служби Шевченка. Про його науковий внесок у дослідження вже не йшлося. Під час обшуку у Тараса Шевченка були знайдені матеріали, зокрема листи, вірші та цивільний одяг. Понад три тижні Шевченка утримували на гауптвахті. Вже 12 травня його перевели до п'ятого батальйону в Орській фортеці, де він раніше розпочинав свою службу. Приблизно в цей період військовий міністр ознайомився зі справою поета та наказав розпочати слідство на основі вилучених матеріалів. За указом царя було дано резолюцію, яка офіційно започаткувала процес розслідування. Шевченка повторно заарештували й помістили в Орську каторжну тюрму. Це рішення

супроводжувалося царським наказом тримати його під суворим арештом. На підставі листів, знайдених у поета, було видано розпорядження про арешт його товаришів. Попри результати слідства, які не виявили політичної загрози, цар вирішив, що перебування Шевченка у казематах є достатньою карою [56].

Після п'яти місяців ув'язнення і слідства, 17 жовтня 1850 року, Тараса Григоровича було засуджено до семи років перебування в Новопетрівському форті на Мангишлацькому півострові під суворим наглядом, де він залишався до другого серпня 1857 року.

2.2. Казахське населення в образах, створених Тарасом Шевченком у Новопетрівській фортеці. При переведенні Шевченка до Новопетрівського укріплення, командир корпусу Василь Обручов дав наказ начальнику 23-ї піхотної дивізії Олександрову Толмачову, повідомити його про дату відправлення поета та місце його зарахування до конкретної роти. Обручов також зобов'язав визначити відповідального ротного командира й організувати підвищений нагляд за Шевченком. Для цього було наказано призначити двох благонадійних осіб – унтерофіцера та єфрейтора, які повинні були пильно стежити за всіма діями заарештованого. У разі виявлення будь-яких порушень чи непокори, ці особи мали негайно доповісти ротному командирові, а той, у свою чергу, зобов'язаний був секретно інформувати самого Обручова. При цьому ротному офіцеру підкреслювалось, що будь-яке послаблення режиму контролю над Шевченком буде розцінене як серйозне порушення і спричинить сувору відповідальність» [9, с. 242].

У Новопетрівському укріпленні, як і раніше в Орську, Тараса Шевченка оточували солдати – найбільшій і найнещасніший прошарок суспільства того часу. Їх позбавили всього, що дарує життю барви: родини, свободи, рідного дому та багатьох інших простих радощів. Не дивно, що чимало солдатів шукали тимчасового забуття у горілці. Шевченко не дистанціювався від своїх товаришів по службі, жив скромно й навіть таємно навчав деяких із них

грамоти. Однак його вікові, освітні характеристики, а також зв'язки з комендантом і офіцерами створювали певну відстань між ним і солдатами. Прагнучи захистити поета від труднощів солдатського життя, вони бачили в ньому людину високої культури й цінували його людяність та товариськість. Микола Савичев зазначав, що солдати сприймали Шевченка як щирого й чистого у стосунках чоловіка, відчуваючи глибоку любов і повагу до нього. Перші роки Шевченка в Новопетрівському супроводжувалися численними труднощами й контрастами, проте поступово життя стабілізувалося. У цей період незнаний широкому загалу політичний засланець проявив себе як талановита, глибока й товариська особистість, яка заслуговувала на пошану навіть у складних умовах. Комендант Маєвський і ряд офіцерів ставилися до поета з великою шаною, запрошували його за обідній стіл. Ба більше, вони довіряли Шевченкові виховання своїх дітей. Ймовірно, самі стосунки між Шевченком та комендантом позитивно впливали на сприйняття його офіцерами фортового гарнізону – вони демонстрували до нього привітність і теплоту. Попри сувору заборону, Шевченко продовжував малювати потайки. Точний час, коли він розпочав малювання під час другого заслання, досі залишається спірним. Дослідники пов'язують це питання із датуванням записки у листі Шевченка до Варвари Рєпніної, ймовірно восени 1851 року. Згідно з думкою Ганни Паламарчук, ця записка була включена до листа Залеського Венжиновському з Оренбурга, датованого 10 жовтня 1851 року. У цьому листі Броніслав Залеський закликав передати Рєпніній додатку до листа – записку невідомого змісту. Відомо лише, що в записці Шевченко згадує про пересилання А. Лизогубові «куска матерії», тобто малюнку, на початку січня певного року, але не отримав відповіді на той час [3, с.152].

Незалежно від точного часу створення перших художніх робіт Тарасом Шевченком на Мангишлаку, можна з упевненістю сказати, що його активна творча діяльність розпочалася під час Каратауської експедиції 1851 року і тривала надалі, хоч і з різною інтенсивністю. У цей період він займався

доопрацюванням ескізів, привезених із експедиції, малював навколишні місцевості укріплення та створював портрети офіцерів, але переважно з метою заробітку. Цікаво, що йому дозволяли працювати як художнику – про це згадують Є. Косарев, О. Груновський та підпоручик О. Фролов. Зокрема, Є. Косарев згадує портрет, який Шевченко намалював для нього, а також зображення коменданта Маєвського [9, с. 244]. Отже, що діяльність Шевченка-портретиста під час його перебування в Новопетрівському укріпленні була досить масштабною.

Малюнки, які він передавав Залеському для продажу в Оренбурзі, залишалися непідписаними, попри часті вимоги покупців ставити відповідну відмітку або печатку. У листах до друзів Шевченко висловлювався більш вільно, але в листуванні з Петербургом цілком уникав згадок про малювання та постійно нарікав на заборону використовувати кисть: «...вже шостий рік і кисті до рук не беру» [9, с. 245; 6]. Особливо плідним для Шевченка став 1852 рік. Покращення побутових умов, можливість працювати у відносному спокої в будинку коменданта Маєвського та трохи більше вільного часу стали сприятливими для його творчості. На початку 1853 року був призначений новий виконуючий обов'язки коменданта Новопетрівського укріплення – Іраклій Усков. Хоча такі дії загрожували його кар'єрі, Усков неофіційно дозволив Шевченкові малювати та писати вірші, усунувши заборону. Він також звільнив його від військової муштри, що значно полегшило поетові умови заслання. Шевченко став часто гостювати в родині коменданта, будучи бажаним і шанованим другом. Особливо близькими були стосунки з дружиною Ускова, але через появу компрометуючих її чуток, їхні спільні прогулянки довелося припинити. У 1854 році Усков подав рапорт із проханням дозволити Шевченкові створити запрестольний образ для церкви Новопетровського укріплення, проте корпусний командир відхилив цю ініціативу. Ім'я Іраклія Ускова часто зустрічається в листах Тараса Шевченка за період 1853 – 1857 років, а також у записах його щоденника. Наприклад, у

червневому листі 1857 року до Михайла Лазаревського Шевченко висловив свої теплі почуття до Ускова, називаючи його великим приятелем, який протягом п'яти років підтримував його [48, с. 446-447]. Завдяки цій підтримці художник зміг зробити понад 300 малюнків і написати декілька поетичних творів.

У багатьох роботах Шевченка показує життя казахів під час його заслання. Шевченко був освіченою людиною, знайомою з імперською владою, він не вважав себе вищим за «нецивілізовані» народи. Навпаки, митець часто висловлював своє зацікавлення у казахському житті, фольклорі та релігійних переконаннях. Хоча він і використовував слово «дикун» у відношенні до казахів, це не мало негативного підтексту. Люди, зображені ним на полотнах, нерідко є предками сучасних казахів, що дозволяє його називати одним із перших художників казахського народу. В музеї Алма-Ати є картинна галерея, присвячена його творчості – це своєрідне визнання його внеску в мистецтво регіону. Вже у 1855-1856 роках перебування на Мангишлаку Шевченко створив низку малюнків на теми історії та міфології, що стало черговим проявом його таланту та унікального бачення.

Тарас Шевченко (або ж Акин Тарази) вважається казахами своїм. Не звертаючи на те, що він був у мундирі іншої армії, належав до іншої віри, дотримувався чужих звичаїв та представляв зовсім іншу цивілізацію. Ми часто сприймаємо як даність, що Шевченко був відкритим і комунікабельним, тому нічого дивного в тому, що він добре ставився до казахів, а вони — до нього. В очах казахів Шевченко належав до касті акинів, чи навіть шаманів, адже мав дар малювання. Йому настільки довіряли, що навіть погоджувалися позувати, хоча для людей, які сповідують іслам, це звичайно вважається недопустимим. Водночас цей іслам був не зовсім правовірним, адже в ньому залишалося багато язичницьких елементів та рудиментів прадавньої віри в магічну силу природи [41]. Тарас Шевченко відповідав казахам повагою і розумінням. Він швидше знаходив спільну мову з «чужими» казахами, ніж з майже

«єдинокровними» росіянами. 12 липня 1857 року у «Щоденнику» Шевченко зазначав: «Брудніше, грубіше за ці закоренілі розкольники я нічого не знаю. Сусіди їх, степові дикуни киргизи, тисячу разів товариші за цих прямих нащадків Стеньки Разіна.... . Вечір був тихий, чудовий. Для маціону я обійшов двічі укріплення. Почав був і третій обхід, тільки біля другої батареї зупинив мене уральський козак своєю старовинною піснею про Ігнаша Степанова сина Булавіна. Перший вірш пісні мені дуже подобається:

«Возмутился наш батюшка,
Славный тихий Дон,
От верховьяца
Вплоть до устьяца».

Ця пісня, власне, донська, але вона засвоєна й уральцями як братами за походженням» [27, с. 52-53]. Цей запис в «Щоденнику» Тараса Шевченка засвічує, що в степах Казахстану зустрічаються представники різних етнічних груп і не всі з них знаходять можливість спільно долати труднощі життя в непростих імперських умовах. Однак Тарас Шевченко своїм ставленням до казахів та козаків демонстрував, що можна з повагою ставитися до культури різних народів.

В цей період діяльності Тараса Шевченка були створені найбільш відомі його картини, присвячені казахському народу, і в тому числі декілька, в яких Тарас Шевченко зображає себе разом з казахами – «Байгуші» та «Казахський хлопчик, що грається з кішкою» [11; 12; 25; див. додаток Л].

Цікавим прикладом творчості Шевченка є його «Байгуші» або «Автопортрет з байгушами». Ця робота демонструє, що своїм мистецтвом він не просто спостерігав за життям іншого народу, але й прагнув зануритися в його культуру та контекст. Протягом семи років заслання життя Шевченка, яке часто подається в похмурому світлі офіційними біографами, мало і світліші моменти. Він знаходив своє щастя, відчував творчий підйом всупереч заборонам на писання та малювання. Його казахські враження проявилися в

листах, але найбільше вони стали помітними у «Щоденнику» (1857–1858), де тема життя казахів та інших мусульманських народів «казахського регіону» займає чільне місце. Записи в «Щоденнику» свідчать про терпиме, а подекуди й прихильно-позитивне ставлення автора до ісламу [27]. Наприклад, він зі схваленням згадує мусульманські уявлення про рай. Казахська тема набуває особливого соціального та художнього вираження у малюнках Шевченка, створених у Новопетрівському укріпленні під час Каратауської експедиції. Одним із найяскравіших прикладів є диптих «Байгуші», що включає роботи «Байгуші під вікном» або «Державний кулак». У сепії "Байгуші" двоє босоногих хлопчаків стоять на порозі казарми, прохаючи милостині. Шевченко з великим розумінням передає їхню міміку, пози та жести: старший хлопець впевнено й наполегливо просить, тоді як молодший, тримаючи казанок, ще не до кінця усвідомлює всю трагедію їхньої ситуації. Образ самого Шевченка на задньому плані втілює біль і обурення, підкреслюючи ідею співчуття. У малюнку «Байгуші під вікном» символіка досягає особливої виразності через такі деталі, як стіна фортеці, двоголовий орел над брамою, кулак у вікні та постаті хлопчиків-жебраків. Ці елементи яскраво акцентують на бідності та стражданні. Однак помітно, що діти вже ніби звикли до цього життя: їхні обличчя відображають спокійну стійкість перед небезпеками й випробуваннями.

Біля входу, накинувши шинель на плечі, сидить Шевченко. Це землянка, викопана в саду Новопетрівського укріплення спеціально для нього. У далечині видніються дерева, а перед ними височіє надто великий соняшник. Шевченкові сепії, з погляду етнографів, є винятковим зображальним джерелом про одяг дітей та найбіднішого прошарку населення Арало-Прикаспію. Наприклад, його зображення підлітка влітку у кудлатій хутряній шапці (тимак) стало доказом відсутності сезонного одягу серед багатьох злидарів. Бідні казахські родини, як правило, не мали змоги змінювати вбрання і носили його однаково взимку та влітку. Якщо ж у бідняка була

хутряна шапка, то вона слугувала йому захистом як у спеку, так і в холодну пору року. Одна зі сепій була подарована графині Толстой. Як писав М. Лазаревський: «Графиня демонструвала мені твого Киргиза с твоїм обличчям та хвалилася, що показувала багатьом і всі схвалюють» [3; 6].

У цей період з'являється набагато більше зображень жінок-казашок. Більшість з жінок вже в традиційному мусульманському вбранні та їхні образи притаманні образам ісламського світу.

У сепії «Казашка Катя» репрезентовано образ молодої дівчини, яка досягає прозріння та усвідомлення своєї ідентичності як частини свого народу. На малюнку зображено юнку, що рукою прикриває мерехтливе світло каганця й уважно вдивляється в химерні орнаменти на надгробках своїх предків. Цей елемент передає атмосферу «цвинтарного романтизму» XIX століття з його загадковими образами та тінями. Прототипом героїні стала молодша сестра няні родини Ускових, зображена в національному одязі. Сюжет і назва роботи перегукуються з текстом листа Тараса Шевченка до Броніслава Залеського від 20 травня 1857 року: «Це релігійне повір'я киргизів. Вони вночі спляють баранячий жир над покійниками, а вдень наливають воду в ту саму площку, де горів жир, щоб пташка могла напитися і помолитися за душу улюбленого покійника. Правда ж, поетичне вірування?» Світло в малюнку розсіяне і ллється від каганця, прикритого рукою героїні, освітлюючи її витончені риси та одяг із певною рембрандтівською загадковістю [18; див. додаток М]. За подібним, ймовірно сюжетом були написані ще два варіанти картини «Молитва за померлих», що досі не знайдені.

На сепії зображена сестра служниці родини Ускових Катя, з уральських козачок-старовірів. Вона позувала для цієї картини в казахському традиційному одязі. Цю сепію Шевченко залишив в родині Ускових і лише з 1929 року вона знаходиться в Інституті Тараса Шевченка в Києві [36]. Багато років ця робота існує думка, що Катя, зображена на картині, була близькою до Шевченка – неофіційною дружиною (токал), молодшою від нього на 20 років

і, що вони мали двох дітей – хлопчика та дівчинку. У 1857 році, коли Шевченко повернувся із заслання, Катя ще перебувала поруч із ним. Однак через три роки її видали заміж за іншого чоловіка, і пізніше вона мала численну родину. При цьому їй заборонили згадувати про зв'язок із Шевченком. Катя належала до роду Адай – одного з найшанованіших серед казахських родів [41].

Письменник Уразак Бекбаулов у своєму романі «Тарас на Аралі» через героя, вигаданого співрозмовника Шевченка — кайсака Агау, переказує цю історію в дещо зміненому вигляді. У книзі подано вірогідну розповідь про дівчину-казашку Ботакос, яку врятувала від голоду родина коменданта укріплення Ускова. Її життя перетнулося із долею засланого поета, і саме вона, ймовірно, зображена на його картині «Казашка Катя» [місія]. Досить схожа постать дівчини Каті на сепії «Казашка». Сепія зображає дівчину над ступою, яка «б'є кумис», ймовірно, втомиласть і замислилась. На другому плані картини юнак, що сидить поблизу юрти [19; див. додаток М].

Ще одна картина, яка пов'язана з казахським населенням, має назву сепія «Трію» [див. додаток Н]. Вона була створена в результаті експедиції художника до Каратау в 1851 році. Назва твору визначена на основі листа Броніслава Залеського до А. Венгржиновського 21 листопада 1854 року, у якому автор описує композицію: «Трію музикантів у степу, що складається з киргиза, який грає на балалайці, жінки, що мелють зерно на жорнах, і корови, що ричить» [6]. У центрі цієї картини виділяється постать привабливої напівоголеної жінки в тюрбані. Вона сидить на долівці, крутить жорна і із захопленням спостерігає за чоловіком, який пристрасно грає на домбрі. Місцевий житель, що називає себе вихідцем з Мангишлаку, напівлежить на прикрашеному килимі з оголеним торсом. Поруч із ним стоїть корова, яка мукає, побачивши теля в юрті. На стінах юрти розташовані типові для кочового побуту предмети: сагайдак для стріл, рушниця, сідло, торба, крива шабля, кумган. Майстерність художника проявляється у витонченій грі

світлотіні: яскраве освітлення акцентує увагу на трьох ключових елементах композиції – жінці, яка милується грою чоловіка; самому музикантові; і корові, що доповнює сцену. Картина відома ще під іншими назвами: «В середині кибитки киргизів», «Молодий киргиз у кибитці грає на домрі», «Киргиз грає на домрі», «Киргизька родина», «Киргизька родина в юрті». Одному з польських діячів, який теж перебував у засланні разом з Шевченко Броніславу Залеському картина настільки сподобалась, що він зробив з неї копію. З цього приводу він писав Тарасу Шевченку: «Тріо твоє, друже мій, не знаю, де знаходиться, можливо, ти з ним зустрінешся тепер на батьківщині. Але в мене є копія, але лише та, яку я робив у Кара-Тау, я її зберіг на згадку про тебе, друже мій; вона, звичайно, не замінить оригіналу, але ти її тепер виправиш» [6].

Крім зазначених зображень, велика кількість творів Тараса Шевченка, пов'язаних з казахською тематикою ще було створено ним у період перебування у Новопетрівському укріпленні: сепії «Щасливий ловець», «Спритний продавець» «Далісмен-Мула-Аульє» «Мангишлацький сад», начерки олівцем «Казах», «Казашка над ступою», «Казах напуває верблюда», «Казахське кочовище», «Казахська юрта в степу» «Бик і киргиз» та інші [54; 57].

5 серпня 1857 року о п'ятій годині вечора, після довготривалої подорожі водами моря та каналами волзької дельти, Тарас Шевченко прибув до Астрахані. Цей момент символізував завершення складного десятиліття в його житті – періоду, сповненого знущань, зневаги, важких умов існування та походів, що загрожували небезпекою. Іраклій Усков дозволив звільненому від служби Тарасові Шевченкові вирушити одразу до Петербурга, без обов'язкової зупинки в Уральську чи Оренбурзі, що поставило його під ризик відставки. Навіть після від'їзду Шевченка з Новопетрівського укріплення Усков продовжував тісно підтримувати зв'язок із комендантом фортеці через особисте листування.

За роки заслання поет значно постарів, втратив колір волосся і частково підірвав здоров'я. Проте в цих непростих обставинах він не лише втрачав, а й здобував: надійних друзів, які поділяли з ним труднощі, нові твори – російські оповідання та численні поезії. Серед них нова редакція «Москалевої криниці», яка повернула йому радість творчості, а також нові художні роботи, що слугували відображенням подій і людей, зустрінutih на його шляху. Усім було нетерпеливе його повернення. Усі чекали вигнанця, борця за народні ідеї. «Повернення Шевченка після 10-річної розлуки вітала вся Україна і не лише Україна справжнім захопленням: по всьому шляху, від Астрахані до Петербурга, його зустрічали, як друга, всі, без різниці національностей, - знали його за творами чи чутками; всі намагалися дати йому відчутти, що розлука та 10-річне мовчання його анітрохи не змінили ні поваги до нього, як людині, ні кохання та співчуття, як до народного співака» [29, с.7].

За 10 років заслання Тарас Шевченко вивчив і зрозумів, що доля українців та казахів схожа в багатьох періодах історії, особливо під час панування російської імперії. Саме це вклав в уста Шевченка У. Бекбаулов, згаданий вище автор повісті «Тарас на Аралі»: «Тарас ходив берегом, малював кущі й дерева, житла каракалпаків, а з голови не йшла думка про царів та ханів, про нещасні народи, яким судилося або загинути, або підкоритися комусь із володарів цього світу...» «...не ковані чоботи залишать свої вічні сліди на цій землі, а сліди рук, сліди творчої праці людей» [37].

За час перебування в засланні в Казахстані та попри заборону займатися малюванням, Шевченко створив близько 450 робіт, з яких приблизно 350 передають красу казахського народу та їхньої землі. Більшість з творів були написані під час перебування художника в Новопетрівській фортеці – понад 300. Тарас Григорович був перший художник, який відобразив життя та побут казахського народу. І. Дзюба, досліджуючи життя та побут Тарас Шевченка : «...Перебуваючи під час заслання на землях казахів, каракалпаків, поруч із туркменами (їх усіх тоді в російській імперії називали киргизами), Шевченко

не мав великої можливості спілкуватися з місцевою людністю... та коли казармовий режим послаблювався... він прагнув бодай хоча частини задовольнити свій інтерес до життя, історії, сучасного становища, уявлень та вірувань тамтешніх народів. Здебільшого цей інтерес бачимо в картинах, етюдах, рисунках...» [33, с. 439-440]. Як зазначив П. Білецький, мистецтвознавець, Тарас Шевченко «склав вражаючий образотворчий мартиролог народів, пригноблених і знедолених російським царатом» [37].

Отже, Тарас Шевченко перебуваючи в засланні в Казахстані зміг, попри заборону малювати та писати, створив не повторні образи мусульманського населення казахських степів. Він один з перших митців, які залишив неповторну спадщину не лише для українського, але й для казахського народу. Перебуваючи в Оренбурзькій фортеці, а потім у Новопетрівському укріпленні, Тарас Шевченко зміг познайомитися з життям, побутом, фольклором та міфологією казахського народу та відобразив це у 350 різних за технікою та змістом творах.

РОЗДІЛ 3

ОБРАЗ МУСУЛЬМАН В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Літературна творчість Тараса Шевченка різнопланова та багатовимірна, вона містить значну кількість образів романтичних, героїчних, позитивних і негативних. Серед всіх цих образів є і змальовані поетом образи мусульманських народів – Османської імперії, Казахстану, Кавказу. В різних поезіях вони мають різні змістовні характеристики.

3.1. Образ Османської імперії в період боротьби з козацькими керівниками. Зображення героїчного минулого українського народу у творчості Тараса Шевченка займає одну з провідних тем. Разом з боротьбою запорозького козацтва, яка є визвольною й оспіваною, поет подає й образ Османської імперії, як держави, що ходила походами на українські землі, забирала в полон українське населення. Ця тематика звучить в найбільш ранніх творах «Іван Підкова», «Гамалія», «Назар Стодоля» та інших.

«Іван Підкова» - це поема Тараса Шевченка, створена приблизно у 1839 році в Петербурзі. У рукописній збірці «Поезія Т. Шевченка. Том перший» твір мав назву «Виправа на Цариград», але згодом цей заголовок закреслили. У поемі Іван Підкова описується як ватажок морського походу запорозьких козаків, хоча цей сюжетний хід не відповідає історичним фактам. Реальний Іван Підкова походив із Молдови, і до 1577 року був запорозьким козаком, а з 1577 до 1578 року – молдовським господарем. Хоча він не очолював морських походів, справжній Іван Підкова дійсно брав участь у бойових діях проти Османської імперії [35, с. 50].

Основою для створення поеми стали історичні праці, усна народна творчість та художні твори на історичну тему. Інформацію про морські походи козаків Тарас Шевченко міг почерпнути з таких джерел, як «Історія Русів»,

«Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, «Опис України» Гійома де Боплана, «Запорозька старовина» Ізмаїла Срезневського, а також із народних дум про Самійла Кішку, Івана Серпягу, Івана Богуславця, Олексія Поповича та інших. При цьому в деяких джерелах припускалися помилки стосовно Івана Серпяги. Літературне коріння поеми «Іван Підкова» часто пов'язують із творами Михайла Чайковського, Юзефа Залеського, драмою Миколи Костомарова «Сава Чалий», а також повістями Міхала Чайковського «Виправа на Цариград» і «Скалозуб у Замку семи веж». Це підтверджується не лише схожістю окремих образів, а й заголовком в одному з творів Шевченка [43, с. 149].

В поемі «турки» виступають не просто супротивниками та ворогами, а викликом, який об'єднує козаків і надає готовність до боротьби. Автор так характеризує похід на Стамбул головного героя «Івана Підкову»:

«Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали.
"Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці,
А у Царград, до султана,
«Поїдемо в гості!»
Добре, батьку отамане! » —
Кругом заревіло». [14, с. 234]

Продовження цього походу змальовано Тарасом Шевченком в поемі «Гамалія», написаною у 1842 році. Джерелами для автора стали ті ж праці та народні думи, що і для твору «Іван Підкова». І якщо Іван Підкова реальний козацький керівник, то Гамалія – це образ узагальненого козацького керівника. У цих двох поемах можна простежити антиосманські настрої, висловлені

через іронічне зображення турецької країни. Вона постає як багата, але водночас ледача і занурена в розкіш. У творі з'являються образи «туркені» та «султана», який безтурботно дримає серед пишноти «гарему»: «Босфор схаменувся. Туркєня дримала. / Дримав у харемі ледачий султан./ Тільки у Скутарі, в склепу, не дримають / Козаки-сердеги» [14, с. 234].

На противагу цьому, українські козаки-невільники потерпають у полоні, і Гамалія разом із побратимами вирушає на їхнє визволення. Їхні страждання формують глибоку ненависть до османів, що віддзеркалюється у бойовому закликі Гамалії: «Мордуй невіру-бусурмана!» Шевченко не лише засуджує османське панування, але й акцентує увагу на трагічних наслідках для України. Він висвітлює агресію Османської імперії, військові конфлікти та порушення прав людини, що дозволяє більш глибоко усвідомити політичні і соціальні реалії тієї епохи. Таке авторське ставлення сприяє пробудженню національної свідомості українського народу та актуалізації його боротьби за свободу. Зокрема, цікавим є презентація, як козаків, так і самих османів:

«Наш отаман Гамалія,
 Отаман завзятий,
 Забрав хлопців та й поїхав
 По морю гуляти,
 По морю гуляти,
 Слави добувати,
 Із турецької неволі
 Братів визволяти.
 Ой приїхав Гамалія
 Аж у ту Скутару,
 Сидять брати-запорожці,
 Дожидують кари.
 Ой як крикнув Гамалія:
 «Брати, будем жити,

Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!» [14, с. 236]

В цьому епізоді Тарас Шевченко змальовує об'єднання козаків перед походом і подає образ Османської імперії згадуючи її військових – «яничарів», один з кварталів Стамбула «Скутару» (тепер – «Ускюдар») та відзначає заможність імперії «килимами, оксамитом». Надалі Османська імперія, як і в іншій поемі Назар Стодоля ототожнюється з «туркенею», досить богатою та пишною: «У туркені, по тім боці, / Хата на помості.../ У туркені у кишені / Таляри, дукати.../У туркені яничари / І баша на лаві» [14, с. 237].

Надалі Тарас Шевченко, в іншому фрагменті ввів ще одного козацького керівника – гетьмана Петра Сагайдачного, якого називає «Чернець»: «А не женеться Візантія: Вона боїться, щоб Чернець / Не засвітив Галату знову» [14, с. 237]. Йдеться про Галату – ще один з кварталів Стамбула, на який нападали козаки. Однак тут є певні історичні помилки, що її припустився Тарас Шевченко слідом за Д. Бантиш-Каменським: по-перше, гетьман не став ченцем, по-друге, Сагайдачний не брав участь у цьому поході на Стамбул [14, коментарі: с. 687-688].

В історичній драмі «Назар Стодоля», написаній у 1843 році, автор вписав епізод з легендою про «турецьку царицю», яка вважається страхіттям: «У венгерській стороні, у цесарців, за шляхетською землею, стоїть гора висока; а в тій горі нора глибока; в норі сидить не звір, не птиця – турецька цариця. Сидить вона сто тисяч літ, не молодіє, не старіє, тільки дедалі зліє; їсть вона од схід до захід сонця – не хліб печений, не курей і не яку-небудь людську страву, а трощить маленьких дітей за те, що коли ще була у Туреччині важкою, так їй сказав арменський знахар, що вона родить дочку і дочка та буде, як підросте, в тисячу раз краще її. От вона справді, як родила дочку, так і з'їла її, та з того часу сидить у норі і, не вгаваючи, усе їсть дітей;

не розбира, хоть хрещені вони, а хоть нехрещені, їсть усіх, їсть тобі всіх, та й годі, – і дівчаток, і хлопчиків...» [20; 51, с. 277]. Ця легенда, хоча й має романтичний характер, виражає негатив щодо «турецької цариці», з якою мала асоціюватися Османська імперія.

3.2. Народи Кавказу та Казахстану у творах Тараса Шевченка. До найвідоміших робіт Тараса Шевченка, відноситься поема «Кавказ», написана в 1845 році, що визначає тематику завоювання Російською імперією Північного Кавказу, населеного мусульманськими народами. «Кавказька тема» була значущою в літературі того часу. Наприклад, Олександр Пушкін створив поему «Кавказький бранець» і написав мемуари «Подорож до Арзурума під час походу 1829 року», Михайло Лермонтов написав роман «Герой нашого часу», дії якого розгортається саме на Північному Кавказі. Американська дослідниця Емілі Томпсон підкреслювала імперські ідеї цих творів, зауважуючи, що вони свідомо виправдовували російські завоювання. Томпсон акцентує на тому, що ані Пушкін, ані Лермонтов не сумнівалися в «праведності» російських завоювань, утверджуючи думку, що ці землі могли бути багатшими тільки як частина імперської Росії [39]. У цьому контексті поема Шевченка «Кавказ» вирізняється своїм антиімперським спрямуванням. Автор присвятив її графу Якову де Бельмену, другу, з яким познайомився влітку 1843 року. Хоча їхня дружба тривала менш ніж рік, де Бельмен був призначений ад'ютантом командира 5-го корпусу генерала Олександра Лідерса і вирушив на Кавказ з армією. Під час Даргинського походу корпус Лідерса потрапив у пастку, що призвело до загибелі Якова де Бельмена. Здавалося б, смерть друга могла б пробудити у Шевченка ненависть до горців, але в поемі «Кавказ» він виражає іншу думку. Шевченко звинувачує імперську політику Росії у загибелі друга та численних людей. Він міркує про те, скільки крові та сліз було пролито заради слави царя, зазначаючи, що цього вистачило

б «напоїти всіх імператорів». Шевченко особливо підкреслює зв'язок імперської політики Росії з християнством:

«Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святу Біблію читає
Святий чернець і навчає...» [20, с. 345]

Автор виразно підкреслює свою симпатію до мусульманських народів Північного Кавказу. Його глибоко вражає їхня боротьба за свободу на рідній землі, право на свій хліб (чурек) і власну домівку (саклю):

«Чурек і сакля — все твоє,
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!» [16]

На відміну від російських письменників, Шевченко не виявляє жодних ознак «цивілізаційної зверхності» щодо кавказьких народів, проявляючи щире повагу до їхньої культури, способу життя та релігії. У його очах вони постають як герої, лицарі, котрим сприяє сам Бог:

«І вам слава, сині гори,
 Кригою окуті.
 І вам, лицарі великі,
 Богом не забуті.
 Борітеся – поборете,
 Вам Бог помагає!
 За вас правда, за вас слава
 І воля святая!» [16]

У поемі та інших творах Тараса Шевченка простежується надзвичайно сміливий підхід до висвітлення антиімперської тематики, який був новаторським для освіченої Росії того часу. Його вільна інтерпретація «кавказької теми» відзначалася відкритою критикою імперських порядків, що робить творчість Шевченка унікальною в літературному контексті. З тексту поеми складається враження, що Шевченко демонструє певну прихильність до ісламу, що контрастує з його ставленням до християнства. Безумовно, це можна розглядати як емоційний порив, що не відображає глибоко усталеної позиції поета. Попри критику російського православ'я, Шевченко залишався християнином, хоча його віра мала виразно «надконфесійний» характер. Варто зазначити, що такі моменти симпатії до мусульманства, яке протиставляється ортодоксальному християнству, помітні не лише у поемі «Кавказ». У 1847 році, під час заслання до Казахстану, Шевченко познайомився з культурою місцевого тюркомовного населення, яке сповідувало іслам. У своїх творах він називає цих людей киргизами:

«Блукав я по світу чимало
 Носив і свиту і жупан...
 Нащо вже лихо за Уралом
 Отим киргизам, отже, й там,
 Єй же богу, лучше жити,
 Ніж нам на Україні.

А може, тим, що киргизи
Ще не християни?...» [16]

Перебуваючи у засланні Тарас Шевченко познайомився з життям та традиціями казахського народу. Він відобразив побачене та почуте не лише у художніх образах, але й у своїх віршах.

Прикладом зацікавленості поета казахськими традиціями й віруваннями є повчальний вірш «У Бога за дверима лежала сокира...», написаний у 1848 році в Орській фортеці. Як можна судити, ідея цього твору виникла в Шевченка, коли він подорожував від Орської фортеці до Раїмського укріплення. Під час поїздки він побачив самотнє дерево в пустелі, що глибоко вразило його уяву. Про цей випадок він згадує в повісті «Близнюки», як вже зазначалось вище. У вірші використовується казахська легенда про те, що нібито один з казахів вкрав у Бога сокиру, яка зрізала всі дерева, і залишилось лише одне самотнє дерево. Однак дослідниками така легенда не виявлена. Припускають, що поет вигадав її, ґрунтуючись на певних легендах і враженнях від своєї подорожі:

«Одним-єдине при долині
В ступу край дороги
Стоїть дерево високе
Покинуте Богом.
Покинуте сокирою,
Огнем непалиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого.
На долину заїзжають,
Дивуються з його
І моляться, і жертвами

Дерево благають,
Щоб парости розпустило
У їх біднім краї» [23, с. 79-80].

У іншому вірші «Сон» («Гори мої високії...»), що написаний у 1848 році створеному 1848 року в Орській фортеці, читаємо наступні рядки про місцеве населення, яке як зазначалось вище Шевченко називав «киргизами», і простежуємо вплив його вражень від перебування серед мусульманського середовища [22]:

«Блукав я по світу чимало
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже, й там,
Єй же богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..» [22].

В цьому фрагменті автор порівнює складне становище населення в Україні та Казахстані, натякаючи на те, що незалежно від віросповідання в Російській імперії однаково тяжко жити під гнітом обом народам.

У творах, що написані у засланні наявні значні фрагменти описання природи казахських степів. Так, зокрема, у поезії «Наймичка» зазначав: «... бувають і міражі якби то незалюднених, безплідних і безводних степах киргизьких» [30, с. 46]. Звернення до природи Казахстану наявні також у творах «Варнак», «Близнюки» та інших.

Враження від східних культур настільки вплинули на Шевченка, що він навіть планував створити поему «Сатрап і Дервіш», події якої розгорталися б на землях Сходу. Проте його турбувало одне питання, яке він чітко усвідомлював, – як зобразити роль жінок у такому творі. Він зауважив це у

своїх записах: «Не знаю тільки, що робити із жінками. На Сході вони – безмовні рабині. А в моїй поемі вони повинні відігравати перші ролі. Їх треба провести такими, якими вони насправді були – німими, бездушними важелями ганебної дії». Проте задум так і залишився нереалізованим. Лише згодом Шевченко частково втілив цю ідею у незавершеній поемі «Юродивий». Свій план «Сатрапа і Дервіша» Шевченко описав в одному з листів: «Він бачив уві сні «якесь східне місто, втикане, як голками, високими мінаретами». «У тісній вулиці цього східного міста зустрічаю ніби ренегата Миколу Еварестовича Писарева в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков та поряд з ним Софія Гаврилівна Писарева сидять на балконі і теж у турецькому костюмі. Вони щось говорили про Київський пашалик» [56, с. 697-698].

Отже, в художніх творах Тараса Шевченка проявляється різне ставлення до мусульманського світу було переважно. В ранніх творах присвячених історичному минулому – образ Османської імперії виглядає як супротивник і ворог. В поезіях, присвячених боротьбі народів Кавказу та Казахстану, образ народів має однакову з українцями долю, що створює позитивне співчуття їхньому спротиву.

ВИСНОВКИ

Вивчення матеріалів з життя та діяльності видатного українського художника та поета – Тараса Григоровича Шевченка, ми дійшли до наступних висновків.

Художня спадщина Тараса Шевченка значна, багата та різноманітна образами, серед яких наявні образи мусульманського населення. Їх можна було б поділити на два напрями. Один з них змальовує образ османів в імперії, і тут Тарас Шевченко демонструє їх через картини «Дари в Чигирині», «В гаремі» тощо. Другий присвячений казахській тематиці, і відображає життя, традиції та звичаїв народу. Його теж можна розділити на два періоди. Перший період – 1847-1850 роки перебування в Аральській експедиції, де переважали в творчості, більшою мірою, чоловічі образи. Другий період – 1850-1857 роки – перебування в Новопетрівському укріпленні, де значна увага була приділена і жіночим образам.

Творчість Т. Шевченка під час заслання яскраво свідчить про те, що, попри твердження деяких біографів, він не лише не втратив своїх художніх здібностей, а й досяг ще вищого рівня у всіх жанрах – від портретів до пейзажів і побутових сцен. У його творах цього періоду чітко звучить соціальна тематика, а також проявляється інтернаціоналістська позиція художника. Крім того, Шевченко, будучи відділеним від академічного середовища, не забував про нього. Відбиток академічного стилю відчутний у його роботах того часу, які відображали історичні, міфологічні та літературні теми.

Тарас Григорович Шевченко пережив період заслання в Казахстані не тільки як час важких випробувань, але й як етап духовного зростання та вагомих творчих здобутків. Його постать стала символом культурного зв'язку між українським та казахським народами, залишивши помітний слід у мистецькій спадщині обох культур. Твори Шевченка, які залишаються

недосяжними для нас, свідчать про те, що обсяг його творчої спадщини, ймовірно, значно перевищує те, що відомо сьогодні. Хоча повністю оцінити їх художню цінність без конкретних доказів складно, сам факт їх існування додає глибини нашому розумінню багатогранності його таланту, численних інтересів і надзвичайної працьовитості.

Творчість Тараса Шевченка вирізняється глибоким і багатогранним відображенням образу мусульман. Автор не піддавався стереотипам, зображуючи мусульман як унікальних особистостей зі своїми почуттями, прагненнями та внутрішнім болем. У своїх творах він висвітлював різноманітні аспекти життя мусульманських спільнот, їхні традиції, культурну спадщину та історичний досвід. Шевченко симпатизував їхній боротьбі за свободу і справедливість, наголошуючи на глибокому духовному потенціалі цих народів. Його творчість акцентувала на важливості толерантності та взаємного розуміння між культурами й релігіями, викликаючи у читача глибоке співчуття й повагу до інших. Поет порівнював становище українського народу з народами Кавказу та Казахстану, враховуючи боротьбу з імперіями. Особливо це помітно в таких поезіях як «Кавказ», «Іван Підкова», «Гамалія». Такий підхід сприяє зміцненню гуманістичних ідеалів та розвитку міжкультурного діалогу. Крім того, у літературних творах Шевченка цікаво й різноманітно розкрито образ османів. Письменник критично аналізував турецьке суспільство та його владну систему, використовуючи ці образи для дослідження різних тем – від воєн і національної боротьби до гуманізму та людської гідності. Наприклад, у таких творах, як «Іван Підкова» та «Гамалія», художньо розкривалася складна палітра взаємовідносин між народами, штовхаючи читача до глибоких роздумів.

Особливо визначний внесок Шевченка в культурний обмін між Україною і Казахстаном. У Казахстані його шанують як «сина двох народів», який став мостом між культурами. Казахи з особливою теплотою називали його «поетом Тарасом», високо цінуючи його талант і відкритість до їхньої

культури. Тарас Григорович активно спілкувався з місцевим населенням, вивчав мову та побут казахів, знаходячи в їхній історії риси, близькі до української долі. Його внесок залишив помітний слід у культурному контексті Казахстану. Пам'ять про Шевченка живе і донині: у місті Форт-Шевченко функціонує музей, присвячений поету, де зібрано унікальні матеріали про його життя і творчість. Його ім'я носять вулиці в багатьох містах Казахстану, серед яких і столиця Астана. У Алмати, Актау, Форт-Шевченко та селищі Карабутак встановлено пам'ятники на честь великого Кобзаря. Така пошана є свідченням невмирущого впливу Шевченка на культуру і душу казахського народу.

Отже, у творчості Шевченка образ мусульманського населення, що проживали в Російській імперії XIX ст. відображається з великою повагою і розумінням, що відповідає його глибоким гуманістичним переконанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела:

1. Жемчужников Л. Живописна Україна : колекція офортів / худож. Л. М. Жемчужников, 1861–1862. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004619
2. Живописная Украина [Текст]. [Електронний ресурс]. Режим доступу (URL): <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev506.htm> (дата звернення: 24.04.2025).
3. Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко. *Киевская старина*. 1899. № 2. С. 152-167. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/spog42.htm> (дата звернення: 24.04.2025).
4. К. П. Брюлов в письмах, документах и воспоминаниях современников. М., 1952. 369 с. URL: https://imwerden.de/pdf/bryullov_v_pismakh_dokumentakh_i_vospominaniyakh_so_remennikov_1961_osr.pdf (дата звернення: 24.04.2025).
5. Кравченко В. «Шевченко в Казахстані не термін відбував. Це була місія...» (Матеріали до вивчення періоду заслання Т. Шевченка). *Українська література в загальноосвітній школі*. 2014. № 5. С. 4-6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ulvzsh_2014_5_3 (дата звернення: 24.04.2025).
6. Листи до Тараса Шевченка. Київ, 1993. 384 с.
7. Об'ява Тараса Шевченка про наміри розповсюдження серії «Живописна Україна». *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 5. С. 203-206.
8. Суханов-Подколзин Б. Воспоминания о Т. Г. Шевченко его случайного ученика. *Киевская старина*. 1885. Кн. II. С. 233 – 236. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_KStar_1885/e_dzherela_KStar_1885.pdf (дата звернення: 24.04.2025).

9. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. *Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії. 1814-1861/* За ред. Є.П. Кирилюка. Київ, 1982. 432 с.

10. Шевченко Т. Т. Г. Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою. Бристольський папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т.9: Живопис, графіка 1851-1857.]. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

11. Шевченко Т. Байгуші під вікном («Державний кулак»). Папір, сепія. *Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9045.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

12. Шевченко Т. Байгуші. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9032.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

13. Шевченко Т. В гаремі. Акварель. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9032.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

14. Шевченко Т. Гамалія. *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 234-238. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev122.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

15. Шевченко Т. Іван Підкова. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=797> (дата звернення: 24.04.2025).

16. Шевченко Т. Кавказ. *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 1. 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 343-347,734-736. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev139.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

17. Шевченко Т. Казахи в юрті. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1963. Т. 8: Живопис, графіка 1847-1850. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev8014.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

[24.04.2025\).](#)

18. Шевченко Т. Казашка Катя. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9061.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

19. Шевченко Т. Казашка. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857.]. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9050.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

20. Шевченко Т. Назар Стодоля. *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 1. С. 23-54. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev303.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

21. Шевченко Т. Пісня молодого казаха. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9018.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

22. [Шевченко Т. Сон \(«Гори мої високії...»\).](#) URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev207.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

23. Шевченко Т. У Бога за дверима лежала сокира... . *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 2: Поезія 1847-1861. С. 79-80.* URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev223.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

24. Шевченко Т. Трію. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9005.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

25. Шевченко Т. Т.Г. Шевченко і хлопчик, що грається з кішкою. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах.* Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9057.htm> (дата звернення: [24.04.2025\).](#)

26. Шевченко Т. Щасливий ловець. Папір, сепія. *Шевченко Т. Повне*

зібрання творів в десяти томах. Київ, 1964. Т. 9: Живопис, графіка 1851-1857. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev9057.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

27. Шевченко Т. Щоденник. *Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т.* Київ, 2003. Т. 5. С. 9-187. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev501.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

Література:

28. Бородін В.С. «Живописная Украина» Тарас Шевченко [Текст]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://t-shevchenko.name/ru/Painting/PicturesqueUkraine/Preface.html> (дата звернення: 24.04.2025).

29. Бородіна В. С., Павлюк М. М. Воспоминания о Тарасе Шевченко. Київ : Дніпро, 1988. 606 с. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp94.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

30. Беисов Т. Шевченко в Казахстане. Алма-Ата, 1952. 88 с. URL: <https://bookforie.object.pscloud.io/14-t-g-shevchenko-v-kazaxstane.pdf> (дата звернення: 24.04.2025).

31. Вартанова О.Г., Судак В.О. «В гаремі». Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у 12-и томах. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 7. С. 391-395.

32. Владич Л. «Живописна Україна» Тараса Шевченка. Київ: Мистецтво, 1963. 126 с. URL: [https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00007640](https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online%20book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00007640) (дата звернення: 24.04.2025).

33. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ: Києво-Могилянська академія. 2008. 720 с.

34. Доповідь О. Ф. Орлова Миколі І про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів. 1847 р. травня 26. *Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т.* Київ: Наук. думка. 1990.

Т. 1. С. 62-70.

35. «Іван Підкова». *Шевченківська енциклопедія: У 6-ти т. Т.3 / Гол. ред. М. Г. Жулинський*. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2013. С. 50.

36. Калініна Т. Помилка якої не було. Урядовий кур'єр. 6 січня 2021. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/pomilka-yakoyi-ne-bulo/> (дата звернення: 24.04.2025).

37. Кравченко В. Проблеми міжнаціональних взаємин у повісті «Тарас на Аралі» У. Бекбаулова. *Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті», 11-12 червня 2020 року*. Львів, 2020. С. 110–114. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32631> (дата звернення: 24.04.2025).

38. Кралюк П. Тарас Шевченко та ісламська цивілізація [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/taras-shevchenko-ta-islamska-civilizaciya> (дата звернення: 24.04.2025).

39. Кралюк П. Тарас Шевченко та Казахстан. *День*. 2008. № 23. URL: <https://m.day.kyiv.ua/ru/article/kultura/taras-shevchenko-i-kazakhstan> (дата звернення: 24.04.2025).

40. Маркевич М. Історія Малоросії / відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко; прим. О. В. Кресіна. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 664 с.

41. Мастеров С. Казахська родина Тараса Шевченка. *Історична правда*. 2011. 30 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/4d9317c617cf5/> (дата звернення: 24.04.2025).

42. Мельниченко В. Шевченковому щоденнику – 160 років. «Слово Просвіти». 21 червня 2017. URL: <https://web.archive.org/web/20200806182245/http://slovoprosvity.org/2017/07/21/shevchenkovomu-schodennyku-160-rokiv/> (дата звернення: 24.04.2025).

43. Мовчанюк В. «Іван Підкова» Тараса Шевченка та проблема історичності поеми. *Вісник львівського університету*. 2009. №48. С. 144–152.

44. Мельник О. Творча історія «Живописної України» як результат співпраці Тараса Шевченка та Миколи Маркевича. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 8. С. 375-381. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/argnd_2014_8_61 (дата звернення: 24.04.2025).

45. Надточій О. Л. До історії видання та розповсюдження альбому «Живописна Україна» Т. Шевченка. *Електронна бібліотека Навчально-наукового Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка*. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1695>

46. Сирота З., Сирота В. «Живописна Україна» Шевченка. *Творча спадщина Тараса Шевченка як чинник національно-патріотичного виховання майбутніх учителів мистецьких дисциплін: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Умань, 28 березня 2014 р.)* / (гол. ред. Дудник О.В.). Умань : ФОП Жовтий О. О. , 2014. С. 91-95. (дата звернення: 24.04.2025).

47. Тарас Григорович Шевченко: бібліографія бібліографії видань творів та літератури про нього / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова), В. І. Попик (заст. голови) [та ін.] ; авт. кол.: В. Ю. Омельчук, Л. В. Беляєва, С. А. Дзюбич, Л. В. Лісовська, Л. С. Новосьолова, О. О. Фіклістова. Київ, 2018. 276 с. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Shevchenko/Taras_Hryhorovych_Shevchenko_bibliohrafiia_bibliohrafiu_vydan_tvoriv_ta_literatury_pro_noho.pdf? (дата звернення: 05.04.2025).

48. Усков Іраклій Олександрович. *Шевченківська енциклопедія* : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 6: Т-Я. С. 446-447.

49. Федунь М. Духовний феномен Тараса Шевченка в західноукраїнській мемуаристиці першої половини ХХ століття.

Шевченкознавчі студії. 2011. Вип. 13. С. 190-197.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2011_13_31 (дата звернення: 05.04.2025).

50. Художній світ Тараса Шевченка: рецепція тексту і підтексту : монографія / Клочек Г., Буряк О., Вечірко О., Гольник О., Лаврусенко М., Михида С., Перцова І., Ратушняк О., Рибальченко В., Цепа О. Харків: Мачулін, 2019. 212 с. URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/041adaa0-ffaf-4481-a1a7-78770aedb01c/content> (дата звернення: 05.04.2025).

51. Шалацька Г. Жіночі образи драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка у системі духовних цінностей першої половини XIX ст. *Шевченкознавчі студії.* 2013. Вип. 16. С. 273-282. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Shs_2013_16_34 (дата звернення: 05.04.2025).

52. Шевченківська енциклопедія: В 6 т. Київ: НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2012. Т. 1. 744 с.; Т. 2. 760 с.; 2013. Т. 3. 888 с.; Т. 4. 808 с.; 2015. Т. 5. 1040 с.; Т. 6. 1120 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0012638> (дата звернення: 05.04.2025).

53. Шевченківський словник. Київ : Головна ред. УРЕ, 1976.Т. 1. 415 с.

54. Шевченко Повне зібрання творів у 10-и томах. Київ: вид. АН УРСР, 1961 р., т. 7, кн. 1, XV, 64 с., 153 іл.

55. Шевченко Т. Г. Біографія. Київ, 1984. 560 с.

56. Шевченко Т. Твори: У шести томах. Київ: Наук. думка, 2003. Т.6. 632 с.

57. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах. К., 1963. Т. 8: Живопис, графіка 1847-1850. VIII с. + 193 іл. + 98 с. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev8.htm> (дата звернення: 24.04.2025).

58. Щербак В. О. Образ козацької України у творах Т. Шевченка. *Український історичний журнал.* 2014. № 2. С. 60-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2014_2_6 (дата звернення: 24.04.2025).